

लोकवार्ताको अध्ययनक्षेत्र

डा. दुर्गाबहादुर घर्ती

लेखसार

बलम लोकवार्ता अहिले अध्ययनको एउटा महत्त्वपूर्ण विषयका रूपमा स्थापित भएको छ । यसको क्षेत्रान्तर्गत लोकमा परम्परागत एवं मौखिक रूपमा प्रचलित कला, सिप र ज्ञानका यावत् कुराहरू पर्दछन् । लोकवार्ताको क्षेत्रलाई कतिपयले लोकसाहित्यमा मात्र सीमित गर्न खोजे पनि अहिले यो लोकसाहित्यका साथै लोकमानस, लोकसंस्कृति, लोककला, परम्परागत ज्ञान र सिपका सबै कुरा समेटिने विषय बनेको छ । त्यसैले यसका विषय विविध प्रकारका देखिन्छन् । लोकवार्ताका विषय, माध्यम र विधि भिन्न हुने भए पनि तिनका साझा विशेषताका आधारमा लोकवार्ताको वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । यस विषयमा सङ्क्षेपमा वर्णन गरिएको पाइने भए पनि विस्तृत र गहन अध्ययन हुन सकेको पाइँदैन । त्यही रिक्तताको परिपूर्तिका लागि अध्ययन गर्नु यस लेखको मुख्य उद्देश्य हो । त्यसका लागि लोकवार्तासिद्धान्तलाई आधार बनाइएको छ । पुस्तकालयीय कार्यद्वारा सामग्री सङ्कलन गरिएको छ र तिनको विश्लेषण व्याख्यात्मक एवं विवेचनात्मक विधिमा गरिएको छ । समाजका प्रचलित मूर्त र अमूर्त संस्कृतिअन्तर्गत पर्ने सबै कुरा लोकवार्ताको अध्ययनक्षेत्रभित्र पर्दछन् । अमूर्त लोकवार्ताअन्तर्गत मौखिक लोकवार्ता, प्रदर्शनकारी लोककला, प्रथागत लोकवार्ता र भौतिक लोकवार्ता पर्दछन् र मूर्त लोकवार्तामा हस्तकला, वास्तुकला र भौतिक सामग्रीको निर्माण पर्दछन् भन्ने अध्ययनको निष्कर्ष रहेको छ ।

शब्दकुञ्जी : प्रदर्शनात्मक कला, लोकमानस, लोकविश्वास, अमूर्त लोकवार्ता, मूर्त लोकवार्ता ।

[The Area of Folklore Studies

Dr. Durga Bahadur Gharti

Abstract

Folklore has now been established itself as an important subject of study. Its scope includes all traditional and oral art, skills, and knowledge. Although some have tried to limit the field of folklore to folk literature, it has now become a subject of folklore as well as folk literature, folk psychology, folk culture, folk art, traditional knowledge, and skills. So there is a variety of its subject matter. Although this subject is briefly described, no detailed and in-depth study has been done. The main purpose of this article is to study to fill that gap although the subject, medium, and method of folklore differ, folklore can be classified on the basis of its common characteristics. The main objective of the present study is to identify and classify the field of folklore studies. For that, folklore theory is based.

Data have been collected through library work and analyzed in an explanatory and critical method. Everything that falls under the prevailing tangible and intangible culture of the society falls within the field of folklore studies. The study concludes that intangible folklore includes oral folklore, performing folk art, customary folklore, and material folklore, and tangible folklore includes handicrafts, and folkcrafts.

Keywords: performing art, folk psychology, folk belief, intangible folklore, tangible folklore]

परिचय

लोकवार्ता मानवसभ्यता जतिको प्राचीन देखिन्छ । मानवले सृष्टिकालदेखि नै कला, सिप र ज्ञानको विकास गर्दै आएको छ । त्यसका लागि मानवले सोच्ने, कल्पना गर्ने र अनुकरण गर्ने क्षमता जन्मजात पाएको छ । आदिमानवहरूका लागि आफूले देखेको चराचर जगत्, प्रकृतिको लीला अनि जन्ममृत्युको घटना रहस्यमय थियो । रातिको समयमा हिंस्रक जनावरको आक्रमण, भूकम्प, आगलागी, बाढीपहिरो जस्ता घटनाले उनीहरूमा त्रास उत्पन्न गर्थ्यो; रातिमा उज्यालो दिने जून, उज्यालो र न्यानो दिने घाम र आगो, बाँच्नका लागि फलफूल र कन्दमूल दिने प्रकृतिले उनीहरूमा रक्षा गर्ने कुनै शक्ति भएको विश्वास पनि जागृत गर्थ्यो । उनीहरूले प्रकृतिको अनुकरणमा कलाको सिर्जना गर्न पनि सिके । आवश्यकतापूर्तिका लागि व्यावहारिक ज्ञान र औषधोपचारको ज्ञानको पनि विकास गर्दै लगे । समाजमा रहन थालेपछि सामाजिक नियम र पद्धतिको विकास पनि हुन थाल्यो । पछि ती कुरा संस्कृतिका रूपमा प्रचलित रहन थाले । यसप्रकार जीवनजगत्को रहस्यप्रति आश्चर्य, विपत्तिको त्रास, आत्मसुरक्षाको भावना, सुखप्राप्तिको इच्छा, आत्मानुभूतिको प्रकटीकरण आदिद्वारा लोककला र लोकसंस्कृतिको विकास हुँदै गएको हो । एक पुस्तादेखि अर्को पुस्तामा, एक व्यक्तिबाट अर्को व्यक्तिमा वा एक समुदायबाट अर्को समुदायमा प्राचीन कालदेखि मौखिक रूपमा वा अनुसरणका माध्यमद्वारा विभिन्न प्रकारका लोकविश्वास, अनुष्ठान, रीति, मिथक, कला आदि प्रसारित र हस्तान्तरित भएर आएका छन् । तिनलाई समग्रमा

लोकवार्ता भनिन्छ । लोकवार्ता अहिले अध्ययनको एउटा विशिष्ट विषयका रूपमा स्थापित भएको छ । यसका अध्ययनक्षेत्रको अध्ययनमा यो लेख केन्द्रित रहेको छ ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अध्ययन लोकवार्ताको सैद्धान्तिक पक्षको विवेचनामा केन्द्रित छ । त्यसका लागि आवश्यक सामग्री लोकवार्ताको सिद्धान्तसँग सम्बन्धित पुस्तकहरू हुन् । ती सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालयीय कार्यद्वारा गरिएको छ ।

प्रस्तुत अध्ययनमा सामग्रीको विश्लेषण निगमनात्मक पद्धतिमा आधारित छ । पूर्वस्थापित मान्यताहरूलाई आधार बनाएर सामग्रीको व्याख्या गरिएको छ । सामग्रीको विश्लेषण व्याख्यात्मक र वर्णनात्मक विधिमा गरिएको छ ।

विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार लोकवार्ताको सिद्धान्त हो । विभिन्न विद्वान्हरूद्वारा प्रस्तुत लोकवार्ताको परिचय र लोकवार्ताको वर्गीकरण नै यस अध्ययनको सैद्धान्तिक आधार हो । तिनैका आधारमा यस अध्ययनमा लोकवार्ताको पहिचान र वर्गीकरण गरिएको छ ।

लोकवार्ता शब्दको व्युत्पत्ति र अर्थ

नेपालीमा प्रचलित 'लोकवार्ता' शब्दको मूल रूप संस्कृत शब्दको 'लोकवार्ता' हो । यो 'लोक' र 'वार्ता' शब्दहरू मिलेर बनेको समस्त शब्द हो । वामन शिवराम आप्टेको *संस्कृत-हिन्दी कोश* (सन् १९६९) अनुसार 'लोक' को अर्थ दुनियाँ, संसार, विश्वको एक भाग, पृथ्वी, मानव

जाति, जनता, समुदाय, क्षेत्र आदि हुन्छ (पृ. ८८३-८८४) र 'वार्ता' को अर्थ अडिनु, डटिरहनु, समाचार, गुप्त कुरा, आजीविका, वृत्ति आदि हुन्छ (पृ. ९२०) । यसरी व्युत्पन्न भएको शब्द 'लोकवार्ता' शब्दको अर्थ किंवदन्ती, अफवाह, विधि आदि भन्ने हुन्छ (पृ. ८८५) । अहिले यसको अर्थविस्तार भएको छ ।

नेपाली 'लोकवार्ता' शब्दको पर्यायवाची अङ्ग्रेजी रूप 'फोकलोर' (यपियिचभ) हो । *अक्सफोर्ड एडभान्सड लर्नर्स डिक्सनरी*का अनुसार 'फोकलोर' शब्द 'फोक' (folk) र 'लोर' (lore) मिलेर बनेको हो । 'फोक' को अर्थ जन र 'लोर' को अर्थ निश्चित विषयसँग सम्बन्धित ज्ञान र सूचना भन्ने हुन्छ (हर्नबी, सन् २००५, पृ. ६०० र ९११) । यी दुई शब्दबाट बनेको 'फोकलोर' को अर्थ परम्परा र देश वा समुदायको कथा भन्ने हुन्छ (पृ. ६००) । 'फोक' मानवका निश्चित समूह हो जसले पेसा, भाषा, धर्म, परम्परा आदिमध्ये कम्तीमा पनि कुनै एउटा कुरामा सामूहिक सहभागिता रहेको भन्ने बुझाउँछ र 'लोर' भनेको लोकवार्ताको सामग्री हो जसले उत्पत्ति, रूप, प्रसारण र कार्यको वर्णन गर्छ । 'फोकलोर' शब्द सर्वप्रथम सन् १८४६ मा विलियम जोन टम्सले तत्कालीन समयमा प्रचलित पुरातत्त्व वा लोकप्रिय साहित्यको सङ्ग्रहमा ल्याएका हुन् (डन्डिस, सन् १९६५, पृ. १-२) । अहिले यही शब्द नै प्रचलित छ ।

लोकवार्ता लोकले सिर्जना गरेका, लोकले नै जगेना गर्दै आएका र लोकमानसमा भिज्दै आएका कुरा हुन् । लोकवार्तालाई लोकसाहित्यका पर्यायका रूपमा लिएको पनि पाइन्छ, तर लोकवार्ताले सिङ्गो लोकसंस्कृति, लोककला र लोकसाहित्य बुझाउने भएकाले यो व्यापक देखापर्दछ । विलियम टम्स लोकवार्ता लोकप्रचलित साहित्यभन्दा वार्ता बढी हो भन्छन् (टम्स, सन् १९६५, पृ. ४) । लोकसाहित्य लोकवार्ताको एउटा अङ्ग हो ।

लोकवार्ताको क्षेत्र पहिचानको आधार

लोकवार्ताअन्तर्गत विभिन्न विषयहरू समेटिने भएकाले यसको क्षेत्र निकै व्यापक छ । लोकसंस्कृति एवं लोकसाहित्यका यावत् कुरा लोकवार्तामा पर्दछन् । लोकवार्ताका विशेषतारू पहिल्याउँदै लोकवार्ताको क्षेत्र पहिचानको आधार निर्धारण गर्न सकिन्छ ।

लोकवार्ताको मूल विशेषता मौखिक रूपको हुनु हो । हर्सकोभिस्ट लोकवार्तालाई मौखिक साहित्यको अध्ययन भन्छन् । उनका अनुसार लोकवार्ता ज्यादाभन्दा ज्यादा कुनै समूहको अलिखित साहित्य भन्ने बुझाउने भएको छ (हर्सकोभिस्ट, सन् १९५३, पृ. ३) । लोकसंस्कृति, लोककला एवं लोकसाहित्यका हरेक कुरा अलिखित हुन्छन् । तिनको प्रसारण मौखिक रूपमा हुन्छ र कतिपय अनुकरणबाट पनि ग्रहण गरिन्छ । तर मौखिक रूपमा प्रचलित सबै कुरालाई लोकवार्ता भन्न सकिँदैन । अहिले लोकवार्ता लिखित रूपमा, आधुनिक विद्युतीय माध्यमद्वारा अभिलेख गरिएका पनि फेला पार्न सकिन्छ । तर जुन कुरा पहिला कहिल्यै मौखिक रूपमा थिएन त्यो लोकवार्ता हुन सक्तैन (डन्डिस, सन् १९६५, पृ. १) । अहिले सङ्कलन गरेर जसरी सुरक्षित गरिए पनि लोकवार्ता मौखिक परम्परामा बाँचेका कुरा नै हुन् ।

लोकवार्ता परम्परागत रूपमा बाँचेको हुन्छ । यी परम्पराबाट प्राप्त सम्पदा हुन् । कसैले यसलाई परम्पराको अवशेष पनि भनेका छन् । लोकवार्तामा पूर्वजहरूको सिर्जना, रीति, विश्वास, प्रस्तुतिगत प्रक्रियाको पुनरावृत्ति हुन्छ । स्टिथ थम्प्सन परम्परा लोकवार्ताको कसी हो भन्छन् (बेयार्ड, सन् १९५३, पृ. २) । परम्पराको निरन्तरता भएकाले सांस्कृतिक मानवशास्त्रका लागि लोकवार्ता अत्यन्त महत्त्वपूर्ण कुरा हुन्छ । प्राचीन भाषा, संस्कृति, मानवसभ्यताको इतिहास पहिल्याउन लोकवार्ताको अध्ययनले सघाउ पुऱ्याउँछ । तर परम्परागत जम्मै कुरा भने लोकवार्ता हुन सक्तैनन् । जस्तो भाषा, लेखे सिप,

दाँत माऊनु, स्नान गर्नु जस्ता कुरा परम्परागत रूपमै जानिन्छ, तर ती लोकवार्ता भने होइनन् ।

लोकवार्ताका हरेक कुरा परम्परादेखि प्रचलित हुँदै आएका हुन्छन् तर तिनको रचनाकार अज्ञात हुन्छ । लोकवार्ताको एउटा विधा लोकसाहित्य मौखिक रूपमा परम्परादेखि चलिआएको साहित्य हो । रचनाकारविना रचना हुन नसक्ने भए पनि लोकसाहित्यको रचनाकारका बारेमा केही जानकारी पाइँदैन । लेख्य साहित्यमा रचनाकारको नाम उल्लेख भएको हुन्छ, तर लोकसाहित्यमा रचनाकारलाई महत्त्व दिइँदैन र तिनको जानकारी पनि हुँदैन । लोकसाहित्य लोकले सिर्जना गर्छ र त्यो त्यही लोकमा नै प्रचलित हुन्छ । लेख्य साहित्य वैयक्तिक र लोकसाहित्य बढी प्रतिनिधिमूलक हुन्छ (प्रप, सन् १९८४, पृ. ६) । कुनै रचनाकारले रचना गरेको भए पनि लोकसाहित्य सबै समाजमा यसरी भिँच्च कि त्यो सबैको साझा सम्पत्ति हुन पुग्दछ । त्यसैले लोकसाहित्यको रचनाकार व्यक्ति नभएर सिङ्गो समूह वा समुदायलाई मानिन्छ । एकप्रकारले भन्ने हो भने लोकवार्ता शिक्षित र अशिक्षित समाजलाई जोड्ने पुल हुन सक्छ (बास्कम, सन् १९६५, पृ. २६) । लोकवार्ता शिक्षित र अशिक्षित दुवै वर्गको साझा सम्पत्ति हो । वस्तुतः लोकसाहित्य लेख्य साहित्यको उत्पत्तिको आधार हो ।

लोकवार्ता लोकमानसको अभिव्यक्ति हो । लोकमानस नै लोकसाहित्य निर्माणको प्रमुख तत्त्व हो (सत्येन्द्र, सन् १९७१, पृ. ३१) । लोकले आफ्नो मनोभावलाई विभिन्न ढङ्गमा अभिव्यक्त गर्दछ । जोसेफ रिसनका अनुसार लोकवार्ता सामाजिक समूहको त्रास, घृणा, बदला, इच्छा जस्ता आधारभूत संवेगको प्रस्तुतीकरण हो (बेयार्ड, सन् १९५३, पृ. २) । अर्नेस्ट जोन्स लोकवार्तालाई मनोविश्लेषणका आधारमा हेर्छन् । मान्छेका चेतनमा देखापर्ने भाव, विचार, भावना, इच्छा आदि कुरा अचेतनका प्रेरणाले हुन्छ । अचेतनमा वैयक्तिक अतीतका साथै जातीय अतीतका रूपमा आदिम जीवनका प्रवृत्तिहरू रहेका हुन्छन् । लोकवार्तामा मूलतः आदिम जीवनको त्रास र

इच्छा व्यक्त भएका हुन्छन् । त्यस्ता आदिम मानसिक अवस्था लोकवार्ताका भाषामा जीवित रहन सक्छन् । आदिम मानसमा प्रत्यक्ष प्रकाश पार्ने हुनाले मनोवैज्ञानिकहरूका लागि तिनीहरूको ज्यादै महत्त्व हुन्छ (जोन्स, सन् १९६५, पृ. ९१-९२) । लोकवार्ताको मनोविश्लेषणात्मक अध्ययनमा कार्ल गुस्ताभ युङ्गको योगदान सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण छ । आद्यस्वरूपको अवधारणा उनको नवीनतम खोज हो । आद्यस्वरूप वा आद्यबिम्ब आदिम मानिसहरूको सामूहिक अनुभूति हो । आद्यस्वरूप मानिसमा आदिम कालदेखि आनुवंशिक रूपमा प्राप्त हुँदै आएको छ । मानिसका आदिम अन्तर्ज्ञानले विभिन्न प्रकारका शक्तिहरूलाई मानवीकरण गरेका रूपद्वारा नै आदिम रूप वा बिम्ब स्थापित भएका हुन् (युङ्ग, सन् १९५८, पृ. २१) । तिनै विश्वास आद्यबिम्ब वा आद्यस्वरूपका रूपमा रहेका छन् । आद्यस्वरूपको अभिव्यक्ति मिथक र परीकथा हुन् (युङ्ग, सन् १९६९, पृ. ५) । आद्यबिम्ब मिथकमा बाँचिरहेको हुन्छ ।

लोकवार्तामा लोकविश्वास प्रस्तुत भएको हुन्छ । जगत्को सृष्टि, देव र दानव, भूत, प्रेत, जादु, टुना, अलौकिक शक्ति आदि लोकविश्वास हुन् । ती कुरा संस्कृतिका रूपमा प्रचलित रहेका हुन्छन् । हर्सकोभिट्सका बिचारमा लोकवार्ता पनि संस्कृतिको कलात्मक पक्षको न्यूनतम मूर्त अभिव्यक्ति हो (बेयार्ड, सन् १९५३, पृ. २) । लोकवार्तामा मानवेतर जीव वा निर्जीव तत्त्वले पनि चामत्कारिक व्यवहार गर्न सक्छ भनेर विश्वास गरिन्छ । विश्वको उत्पत्ति, प्रकृति र सञ्चाल र त्यसको सृष्टिकर्ता अनि अलौकिक संसार वा आध्यात्मिक शक्ति एवं सत्ता र तीसँग मान्छेको सम्बन्ध जस्ता कुरा लोकवार्तामा पाइने तत्त्व हुन् (बेयार्ड, सन् १९५३, पृ. ८) । आदिम मानवहरूको चिन्तन र व्यवहार पूर्वानुमान वा कल्पनामा आधारित थियो । आफूले कल्पना गरेका कुरालाई नै उनीहरूले अलौकिक उत्पत्ति ठान्थे (युङ्ग, सन् १९३३, पृ. १४६) । देव वा भूतप्रेतको उत्पत्तिको आधार पनि त्यही नै हो । आदिम मानसिकताले अदृश्य उपस्थितिलाई देवता वा दानवका रूपमा मानवीकरण गरेको हो । त्यही विश्वास लोकवार्ताका माध्यमद्वारा प्रसारित भइरहेको छ ।

लोकवार्ता आदिम कालदेखि वर्तमानसम्म जीवन्त रहनुको मुख्य कारण भनेको यो एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा, एक व्यक्तिबाट अर्को व्यक्तिमा प्रसारित हुँदै जानु हो । लोकवार्ता कुनै लिखित र औपचारिक नियम, पद्धति एवं विधिविधानविना नै प्रसारित र हस्तान्तरित हुँदै जान्छ । लोकवार्ता प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा एक व्यक्तिबाट अर्को व्यक्तिमा प्रसारित हुँदै जान्छ (डन्डिस, सन् १९६५, पृ. १-२) । यसमा व्यक्तिको अनुकरण गर्ने प्रवृत्ति र क्षमताले ज्यादा भूमिका खेलेको हुन्छ । निश्चय नै मन्त्र, अनुष्ठान, कतिपय लोकव्यवहार जस्ता कुरा सिकने सिकाउने प्रक्रिया पनि हुन्छ, तर त्यसको औपचारिक प्रशिक्षण हुँदैन । त्यस्ता कुरा निश्चित विधिविधानअनुरूप हुन्छ ।

लोकवार्ता समाजमा लोकप्रिय रूपमा प्रचलित हुनुमा त्यसको उपादेयता नै हो । विशेषगरी लोकवार्ताका तीन ओटा प्रयोजन हुन्छन्— आनन्द, नैतिक शिक्षा एवं व्यवहारोपयोगी वस्तुको निर्माण । लोकवार्ताले मनोरञ्जन र आनन्द प्रदान गर्दछ । त्यसैले बालकदेखि वृद्धसम्म लोकवार्ताप्रति आकर्षित हुन्छन् र तिनले परम्परादेखिको लोकवार्तालाई बचाइराखेका छन् । त्यसैगरी नैतिक शिक्षा दिने काम पनि लोकसाहित्यले गर्दछ । लोकसाहित्यमा जुन नैतिक अवस्थाको वर्णन पाइन्छ त्यो लोकोत्तर एवं दिव्य हुन्छ (उपाध्याय, सन् १९५७, पृ. २५६) । समाजमा के गर्न हुने र के गर्न नहुने, के गर्नुो भने कस्तो फल पाइन्छ, धैर्य गर्न सक्नुपर्छ जस्ता कुरा लोकसाहित्यका माध्यमबाट प्रस्तुत भएका हुन्छन् । त्यसैगरी गृहनिर्माण, कृषिकर्म एवं व्यावहारिक प्रयोजनका लागि भौतिक सामग्रीको निर्माण पनि लोकवार्ताको उल्लेखनीय पक्ष हो ।

लोकवार्ताको क्षेत्र निर्धारण

लोकवार्ताको पहिचान गर्ने आधार स्पष्ट भएपछि तिनै आधारमा लोकवार्ताको क्षेत्र निर्धारण गर्न सकिन्छ । त्यसो भए पनि यसबारेमा विद्वान्हरूका बिच मतमतान्तर रहेको पाइन्छ । कतिपय धारणा मौखिक कलामा सीमित छन् भने कतिपय धारणा ललितकला र व्यावहारिक कलाका

हरेक यसअन्तर्गत पर्ने भनेर निकै व्यापक देखापर्दछन् । तिनको चर्चा तल गरिएको छ ।

विलियम जोन टम्सले लोकवार्ता लोकमा प्रचलित प्राचीन कालीन वस्तु वा लोकप्रिय साहित्य भन्ने अर्थमा सीमित नभएर यसअन्तर्गत लोकमा प्रचलित तौरतरिका, रीतिरिवाज, संस्कार, अन्धविश्वास, गाथा, लोकोक्ति तथा अन्य प्राचीन कुराहरू पर्दछन् भनेका छन् (टम्स, सन् १९६५, पृ. ५) । लोकवार्ता समाजमा विभिन्न संस्कार-संस्कृतिका रूपमा बाँचेका छन् । त्यसैले एलेन डन्डिस लोकवार्ता संस्कृतिको ऐना हो भन्छन् (डन्डिस, सन् १९६५, पृ. २८४) । संस्कृतिभित्र मानवसमाजका यावत् कुरा समेटिएका हुन्छन् । लोकवार्तामा मिथक, किंवदन्ती, लोककथा, हाँसोठट्टा, उखान, पहेली, मन्त्र, जादुटुना, वरदान, श्राप, कसम, अपमान, प्रत्युत्तर, निन्दा, जिस्याइ, सुस्वास्थ्य एवं शुभकामनाका लागि पिउने कार्य, उच्चारणमा अलमलिनै कथन, शुभकामना एवं बिदाइ पद्धति जस्ता कुरा समाविष्ट हुन्छन् । त्यसैगरी त्यसमा लोकवेशभूषा, लोकनृत्य, लोकनाटक, लोककला, लोकविश्वास, लोकोपचार, लोकवाद्यसङ्गीत, लोकगीत, लोकोक्ति, लोकोपमा, लोकरूपक तथा नामहरू पर्दछन् । यसमा लोककविता, खेल, भावभङ्गिमा, प्रतीक, प्रार्थना, पाकविधि, सिरक तकाइ, घर निर्माण, खलिहान निर्माण, बार निर्माण, पशुपक्षीलाई आदेश गर्दा प्रयोग गरिने परम्परागत ध्वनि आदि पनि लोकवार्ताका रूप हुन् । चाडपर्व र विशेष दिन जस्ता यसका प्रमुख रूप पनि छन् (डन्डिस, सन् १९६५, पृ. १-३) । यसबाट लोकवार्ता क्षेत्रमा विविधता देखापर्दछ ।

लोकवार्ताको क्षेत्रका बारेमा मारिया लीचद्वारा सम्पादित फड्क एन्ड वाग्नेल्स स्ट्यान्डर्ड डिक्सनरी अफ फोकलोर, माइथोलोजी, एन्ड लिजेन्ड (सन् १९७२) मा एक्काइस जना विद्वान्हरूले दिएको लोकवार्ताको परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । जोनेस बेलिजका विचारमा लोकवार्तामा गद्य वा पद्यमा प्रयुक्त हुने ध्वनि र शब्दका साथै विश्वास वा अन्धविश्वास, रीतिरिवाज तथा प्रदर्शन, नृत्य तथा

नाटकहरू समाविष्ट हुन्छन् (पृ. ३९८) । मारिअस बार्बिउ लोकवार्तामा बच्चाका लागि गाइने लोरी, छोटो गीत, पहेली, जटिल उच्चारणवाला कथन, लोकोक्ति, नीतिकथा, लोककथा, लोक गीत र नृत्य, प्राचीन खेल, आमाले छेरीलाई सिकाउने सिलाइ, बुनाइ, धागो कताइ, रोटी पकाउनु, किसानले जून र हावाको अवस्थाद्वारा मौसमको भविष्यवाणी गर्नु, काष्ठकार्य, मूर्तिकला, जुत्तानिर्माण, लौहकर्म, गहना निर्माणकार्य, गृहनिर्माण जस्ता सिप, वाक्कला, लोककला जस्ता संस्कृतिका सबै रूप पर्ने कुरा व्यक्त गर्छन् (पृ. ३९८) । विलियम आर. बास्कमले लोकवार्तालाई मानवशास्त्रीय आधारमा हेरेका छन् । त्यस आधारमा लोकवार्ताको अर्थ मिथक, जनश्रुति, लोककथा, लोकोक्ति, पहेली, पद्य कथ्य शब्दद्वारा प्रस्तुत हुने कलात्मक अभिव्यक्ति भन्ने हुन्छ (पृ. ३९८) । बास्कम मौखिक कलामा मात्र सीमित रहेका छन् । बी. ए. बट्किनका विचारमा विशुद्ध मौखिक संस्कृतिका रूपमा रहेका हरेक कुरा लोकवार्ता हुन् (पृ. ३९८) । यी लोकवार्ताका केही नमुना मात्र हुन्, त्यसका यावत् रूपको समावेश गर्न कठिन छ । आर. डी. जेमेसन लोकवार्तालाई सांस्कृतिक नृजातिविज्ञानको शाखा मान्दछन् । लोकवार्ताका आधार सामग्री मिथक, जनश्रुति, परम्परा, कथा, अन्धविश्वास, धर्म, अनुष्ठान, रीतिरिवाज, नृत्य तथा प्रकृति र मनुष्यको व्याख्या हो जुन कुनै पनि ऐतिहासिक क्षणमा विश्वको कुनै पनि भागमा रहेका अलग अलग जातीय समूहका लागि स्वीकार्य हुन्छ (पृ. ४००) । यस कोशमा रहेका अन्य व्यक्तिहरूको धारणा उपर्युक्त कुराहरूसँग मिल्दजुल्दा छन् ।

विलियम आर. बास्कमले लोकवार्तालाई मानवशास्त्रका आधारमा अध्ययन गरेका छन् । उनले लोकवार्तालाई संस्कृतिको एउटा अंश भनेका छन् । उनका विचारमा संस्कृतिका सबै कुरा लोकवार्ता होइनन् । मिथक, जनश्रुति, कथा, लोकोक्ति, पहेली, गाथा, लोकगीत लोकवार्ताअन्तर्गत पर्दछन् । लोककला, लोकनृत्य, लोकसङ्गीत, लोकवेशभूषा, लोकऔषधी, लोकप्रथा, लोकविश्वास संस्कृतिका अङ्ग भए पनि ती लोकवार्ता होइनन् (बास्कम, सन् १९६५, पृ.

२८) । बास्कमले लोकसाहित्यलाई मात्र लोकवार्ता मानेको देखिन्छ ।

जान ह्यारोल्ड ब्रुम्भान्डद्वारा सम्पादित अमेरिकन फेकलोर एन इन्साइक्लोपेडिया (सन् १९९६) मा लोकवार्ताले एकै समयमा अनेकौं नयाँ अर्थ प्राप्त गरेको छ । अहिले यसले 'लोकजीवन,' 'अभिव्यञ्जक संस्कृति,' 'पारम्परिक संस्कृति,' 'मौखिक कला,' 'स्थानीय संस्कृति' जस्ता शब्दहरूसँग प्रतिस्पर्धाको सामना गरिरहेको छ । अतीत र ग्रामीणलाई जोड दिनुका साथै त्यसमा आधुनिक र सहरी विद्या पनि समावेश हुनपुगेको छ । लोकवार्तामा मुख्यतः तीन कुरा पर्छन्— लोकोक्ति, कथा, गीत, नृत्य, खेल, खेलौना, खाना जस्ता सांस्कृतिक तत्त्व पर्दछन् जुन मौखिक रूपमा प्रसारित भएका हुन्छन्, परम्परित हुन्छन् र भिन्न स्वरूपमा जीवित रहेका हुन्छन् (पृ. ५९४) । अहिले लोकवार्तालाई हेर्ने विभिन्न उपागमहरूको विकास भएको छ ।

लोकवार्तालाई कसैले व्यापक र कसैले सङ्कुचित अर्थमा लिएको देखिन्छ । भ्लादिमिर प्रप (सन् १९८४) ले लोकवार्तालाई वाचिक कलाको विशेष रूपको उत्पादन हो (पृ. ५) भनेर लोकसाहित्यमा सीमित गर्न खोजेका छन् । त्यसैगरी दिनेश प्रसाद (सन् १९७३) लोककथा, लोकगीत, उखान, पहेली, लोकनाटक, मन्त्र, अनुश्रुति आदि मौखिक साहित्यिक अभिव्यक्तिहरू मात्र लोकवार्ता हुन्; लोकचिकित्सा, लोकनृत्य, लोकसङ्गीत, अनुष्ठान, व्रत, विश्वास आदि मौखिक परम्परामा प्रचलित भए पनि लोकवार्ता होइनन् तर तिनीहरूसँग सम्बन्धित गीत तथा कथाहरू लोकवार्ता हुन् भन्ने धारणा राख्छन् (पृ. १५५) । उनको मान्यता पनि मौखिक कलामा सीमित छ । तर संयुक्त राष्ट्र शैक्षिक, वैज्ञानिक र सांस्कृतिक सङ्गठन (युनेस्को) ले ती सबै कुरालाई लोकवार्ता मानेको छ । लोकवार्तामा लोककला, लोकअनुष्ठान, लोगमार्ग तथा लोकसाहित्य सबै आउँछन् (सत्येन्द्र, सन् १९७१, पृ. १) । सत्येन्द्र लोकवार्तालाई लोकसाहित्यको पर्यायवाचीका

रूपमा लिनु उपयुक्त नहुने विचार व्यक्त गर्दै लोकवार्ताको क्षेत्रलाई व्यापक अर्थमा लिएका छन् ।

वस्तुतः लोकवार्ताको क्षेत्रमा लोकमा परम्परागत रूपमा प्रचलित संस्कृति, कला र ज्ञानका सबै कुरा पर्दछन् ।

लोकवार्ताको क्षेत्र वर्गीकरण

लोकवार्ताअन्तर्गत लोकसंस्कृतिका सबै कुराहरू पर्दछन् । तिनका विषय, माध्यम र प्रस्तुतीकरणको विधि भिन्न भिन्न हुन्छन् । त्यसो भए तापनि तिनका कतिपय साझा विशेषताका आधारमा लोकवार्ताको क्षेत्रलाई वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

सोफिया बर्नले लोकवार्ताका क्षेत्रलाई तीन ओटा मुख्य प्रकारमा वर्गीकरण गरेका छन्- विश्वास र अभ्याससम्बन्धी, रीतिरिवाजसम्बन्धी र कथा, कविता र लोकोक्तिसम्बन्धी विषय । विश्वास र अभ्याससम्बन्धी विषयअन्तर्गत पृथ्वी र आकाश, वनस्पति जगत्, पशु जगत्, मानव जाति, मानवनिर्मित वस्तु, प्रेतात्मा तथा अन्य आत्मा, अतिमानवीय तत्त्व (ईश्वर, देवता तथा अन्य), शकुन तथा भविष्यवाणी, जादुकला र रोग तथा उपचारकला पर्दछन् । रीतिरिवाजसम्बन्धी विषयअन्तर्गत सामाजिक तथा राजनीतिक संस्थाहरू, वैयक्तिक जीवनका अनुष्ठानहरू, व्यवसाय तथा उद्योग, तिथि, व्रत र पर्व र खेलकुद तथा मनोरञ्जन पर्दछन् । त्यसैगरी कथा, कविता र लोकोक्तिसम्बन्धी विषयअन्तर्गत कथा, गीत तथा गाथा, उखान तथा पहेली तथा उखानमा अनुप्रास र स्थानीय कथन पर्दछन् (बर्न, सन् १९१४, पृ. ४) । प्रस्तुत वर्गीकरणको आधार त्यति स्पष्ट छैन ।

इलिअट ओरिङ्गको फोक ग्रुप्स एन्ड फोकलोर जन्सः एन इन्ट्रोडक्सन (सन् १९८६) मा जातीय लोकवार्ता, धार्मिक लोकवार्ता, व्यावसायिक लोकवार्ता र बाललोकवार्ता गरी लोकवार्ताको वर्गीकरण गरिएको छ । आहार तथा पाककला प्रथालाई जातीय लोकवार्ताअन्तर्गत राखिएको छ । लोककथा, लोकोक्ति, पहेली आदि

बाललोकवार्तामा पर्दछन् । त्यसैगरी गाथा र लोकगीतलाई व्यावसायिक लोकवार्ताअन्तर्गत चर्चा गरिएको छ । धार्मिक लोकवार्ताअन्तर्गत पारिवारिक परम्परालाई समावेश छ (पृ. x) । यो वर्गीकरण मानवशास्त्रमा आधारित छ ।

अल्भारेजका अनुसार लोकवार्ताको अध्ययन तीन प्रकारमा राखेर गर्न सकिन्छ- मौखिक, भौतिक र प्रथागत । भौतिक संस्कृतिअन्तर्गत लोकवास्तुशिल्प, सजावटका वस्तु, लौहकार्य, चर्मकर्म, वेदीनिर्माण जस्ता धार्मिक लोक कला, चिहानको परिचायक, दृश्यात्मक संस्कृति तथा सार्वजनिक कला, परम्परागत भोजनका परिकार आदि पर्दछन् । मौखिक कलाअन्तर्गत लोककथा, ठट्ट्यौली, किंवदन्ती/अनुश्रुति, लोकोक्ति, पहेली, लोककविता, लोकगीत । प्रथागत परम्परागत पर्व, मृत्युको दिन, घोडादौड, विवाह, बपतिस्मा, अन्त्येष्टि जस्ता संस्कार, व्यवसायसँग सम्बन्धित रीतिरिवाज पर्दछन् (अल्भारेज, सन् २०११, पृ. २२६-२२७) । यस वर्गीकरणमा प्रदर्शनकारी लोकवार्ताको अभाव देखिन्छ ।

बलारले लोकवार्तालाई मूर्त संस्कृति र अमूर्त संस्कृति गरी दुई प्रकारमा वर्गीकरण गरेका छन् । लोकवार्ता सांस्कृतिक परम्परा हो । सांस्कृतिक सामग्रीका दुई प्रकार हुन्छन्- मूर्त संस्कृतिका वास्तविक वा मूर्त तत्त्व हुन्छन् भने अमूर्त संस्कृतिका बौद्धिक वा अमूर्त तत्त्व हुन्छन् । धार्मिक स्थल, प्राकृतिक दृश्य, स्मारक, भवन, भग्नावशेष, पुरातात्विक कलाकृति, हस्तकला तथा अन्य वास्तविक सामग्री मूर्त संस्कृति हुन् । अमूर्त संस्कृति भनेको बौद्धिक सम्पदाको क्षेत्र हो जसमा भाषिक रूप, गीत, सङ्गीत, नृत्य, संस्कार, रीतिरिवाज, स्थानीय ज्ञान, मौखिक कथा तथा साहित्यिक रचना पर्दछन् (बलार, सन् २०११, पृ. ३२९) । यस वर्गीकरणमा थोरै आधारमा धेरै कुरा समेट्न खोजिएको छ ।

चूडामणि बन्धुले लोकवार्ताको अध्ययनक्षेत्रको परिचय दिएका छन् । उनले लोकवार्ताका क्षेत्रलाई लोकवार्ताको विषय भनेका छन् । त्यसअन्तर्गत लोकसाहित्य,

लोकविश्वास, लोकरीति र भौतिक संस्कृति पर्दछन् (बन्धु, २०५८, पृ. १५) । यो वर्गीकरण अमेरिकाली विद्वान् बास्कमका वर्गीकरणलाई आधार बनाएर गरिएको भनिएको छ ।

मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेले लोकवार्तालाई मौखिक-श्रव्य लोकवार्ता, दृश्य लोकवार्ता र चिन्तनमूलक लोकवार्ता गरी तीन प्रकारमा वर्गीकरण गरेका छन् । मौखिक-श्रव्य लोकवार्तामा लोकसाहित्य पर्दछन् । दृश्य लोकवार्तामा लोककला, लोकशिल्प, लोकवेशभूषा, लोकआभूषण, लोकनृत्य र लोकअनुष्ठान पर्दछन् । चिन्तनमूलक लोकवार्तामा लोकविश्वास, लोकप्रथा, लोकचिकित्सा र लोकयुक्ति पर्दछन् (शर्मा तथा लुइटेले, २०६३, पृ. ४-५) । यस वर्गीकरणमा थोरै वर्गभित्र धेरै लोकवार्तालाई समेट्ने प्रयास गरिएको छ ।

कपिलदेव लामिछानेले लोकवार्तालाई चार प्रकारमा वर्गीकरण गरेका छन्- मौखिक लोकवार्ता, सम्पादनमूलक लोकवार्ता वा प्रदर्शनकारी लोकवार्ता, व्यवहारमूलक लोकवार्ता वा लोकप्रथा र भौतिक लोकवार्ता । मौखिक लोकवार्तामा लोकसाहित्यका विधाहरू, सम्पादनमूलक लोकवार्तामा लोकनृत्य, लोकसङ्गीत, लोकनाटक र लोकअनुष्ठान पर्दछन् । व्यवहारमूलक लोकवार्तामा लोकविश्वास, लोकप्रथा, लोकचिकित्सा, चाडपर्व, खेलकुद, लोकधर्म तथा लोकव्यवहार र लोकयुक्ति पर्दछन् । भौतिक लोकवार्तामा लोकशिल्प, लोककला, स्थापत्यकला, वेशभूषा, पाककला, आभूषण तथा लोकबाजा पर्दछन् लामिछाने, २०७७, पृ. ४३-४४) । यसमा पूर्ववर्ती मान्यताहरूलाई आधार बनाउँदै सकेसम्म व्यवस्थित वर्गीकरण गर्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय शैक्षिक, वैज्ञानिक तथा सांस्कृतिक सङ्गठन (युनेस्को) ले लोकवार्तालाई सांस्कृतिक सम्पदाका रूपमा व्याख्या गरेको छ । युनेस्कोका अनुसार मूर्त संस्कृति र अमूर्त संस्कृति गरी लोकवार्ताका दुई प्रकार हुन्छन् । मौखिक परम्परा तथा प्रदर्शनात्मक कला

बढी अमूर्त र प्रथागत तथा भौतिक लोकवार्ता बढी मूर्त हुन्छन् । अमूर्त सांस्कृतिक परम्परा अर्थात् जीवित परम्परा हाम्रो सांस्कृतिक विविधताका मुख्य आधार हो र यसको सम्भरणले निरन्तर सिर्जनशीलताका लागि सुनिश्चितता प्रदान गर्दछ (दिवस तथा अन्य, सन् २००७, पृ. १) । त्यसो भए तापनि तिनलाई स्पष्ट रूपमा विभाजन गर्न भने कठिन हुन्छ । जस्तो- लोकगीत, लोकगाथा, लोकनाटक कसैले मौखिक रूपमा सुनाउँदा त्यसलाई मौखिक लोकवार्ता भन्न सकिन्छ भने त्यसलाई भावभङ्गीका साथ प्रस्तुत गर्नु भने त्यो प्रदर्शनात्मक कला हुन्छ । युनेस्कोले लोकवार्ताको क्षेत्रलाई चार प्रकारमा वर्गीकरण गरेको छ- मौखिक लोकवार्ता, प्रदर्शनकारी लोककला, प्रथागत लोकवार्ता र भौतिक लोकवार्ता । मौखिक लोकवार्ता भन्नाले पदावली तथा तुक्का, वाचन गरिएको कविता, उच्चरित मन्त्र, सुनाइएको कथा, गाथा, महाकाव्य, लोककथा, पहेली, उखान, वर्णन गरिएको मिथक र किंवदन्ती जस्ता मानवका उच्चारण अवयवद्वारा अभिव्यक्त कुराहरू पर्दछन् । मौखिक लोकवार्ता नै लोकसाहित्य हुन् । यसमा लोकगीत, लोकनाटक जस्ता विधा पनि जोडिन्छन् । मौखिक लोकवार्ता आख्यानात्मक र आख्यानेतर हुन्छ । लोकसङ्गीत, लोकनृत्य तथा नाटकीय प्रदर्शन आदि लोक प्रदर्शनात्मक कलाअन्तर्गत पर्दछन् । रीतिरिवाज तथा संस्कार, सामाजिक प्रथा तथा चाडपर्वहरू प्रथागत लोकवार्ता हुन् । लोकसमूहद्वारा निर्मित कलात्मक एवं व्यावहारिक वस्तुहरू अर्थात् भौतिक एवं मूर्त उत्पादन भौतिक लोकवार्तामा पर्दछन् (दिवस तथा अन्य, सन् २००७, पृ. ८-९) । नेपालका सन्दर्भमा अमूर्त संस्कृति बढी महत्वपूर्ण देखिन्छ ।

उपर्युक्त वर्गीकरणहरूलाई हृदयङ्गम गर्दै लोकवार्तालाई यसरी वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

- (१) अमूर्त लोकवार्ता- मौखिक लोकवार्ता, प्रदर्शनकारी लोककला, प्रथागत लोकवार्ता, लोकविश्वास र लोकज्ञान ।
- (२) मूर्त लोकवार्ता- हस्तकला, वास्तुकला र लोकशिल्प ।

निष्कर्ष

लोकवार्ता लोकमा परम्परागत रूपमा प्रचलित कला, साहित्य, सिप र ज्ञान हो । लोकवार्तालाई सांस्कृतिक सम्पदा पनि भनिन्छ । मौखिक र परम्परागत हुनु यसको मुख्य विशेषता हो । यो एक पुस्तादेखि अर्को पुस्तामा हस्तान्तरित हुँदै जाने र लोकव्यवहारका सबै कुरा यसअन्तर्गत पर्ने भएकाले यसलाई जीवित संस्कृति र सांस्कृतिक सम्पदा पनि भनिन्छ । लोकवार्ताको विषय वा अध्ययनक्षेत्रका बारेमा विद्वान्हरूका बिच मतमतान्तर भए पनि व्यापक अर्थमा संस्कृतिका यावत् कुरा यसअन्तर्गत पर्ने मानिन्छ । सांस्कृतिक सम्पदा मूलतः मूर्त र अमूर्त गरी दुई प्रकारको हुन्छ । साकार रूपमा देख्न वा स्पर्श गर्न नसकिने अभौतिक वा अमूर्त लोकवार्ता हुन् भने साकार, प्रत्यक्ष रूपमा देख्न र स्पर्श गर्न सकिने भौतिक वा मूर्त लोकवार्ता हुन् । लोकवार्तान्तर्गत लोकसाहित्य, प्रदर्शनकारी लोककला, लोकप्रथा, लोकविश्वास, लोकचिकित्सा, लोकज्ञान, लोकशिल्प, हस्तकला, वास्तुकला जस्ता धेरै कुरा पर्दछन् । लोकसाहित्य, लोकसंस्कृति, लोककला, लोकविश्वास, लोकज्ञान आदि अमूर्त लोकवार्ता हुन् र लोकशिल्प, वास्तुकला, भौतिक वस्तुको उत्पादन मूर्त लोकवार्ता हुन् । यिनै लोकवार्ताको अध्ययनक्षेत्रको ज्ञानद्वारा नै लोकवार्ताका विविध विषयको सम्यक् अध्ययनमा प्रवेश गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

आप्टे, शिवराम (सन् १९६९). *संस्कृत-हिन्दी कोश* (दोस्रो संस्क.). दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास पब्लिसर्स प्रा. लि. ।
 उपध्याय, कृष्णदेव (सन् १९५७). *लोक-साहित्य की भूमिका*. इलाहाबाद : साहित्य भवन प्राइभेट लिमिटेड ।
 प्रसाद, दिनेश सन् १९७३). *लोकसाहित्य और संस्कृति*. इलाहाबाद : लोकभारती प्रकाशन ।

बन्धु, चूडामणि (२०५८). *नेपाली लोकसाहित्य*. काठमाडौं : एकता बुक्स ।
 लामिछाने, कपिलदेव (२०७७). *लोकसाहित्य सिद्धान्त*. काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
 शर्मा, मोहनराज तथा लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०६३). *लोकवार्ताविज्ञान र लोकसाहित्य*. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
 सत्येन्द्र (सन् १९७१). *लोक साहित्य विज्ञान* (दोस्रो संस्क.). आगरा : शिवलाल अग्रवाल एन्ड कम्पनी ।
 अल्भारेज, मेरिबल/Alvarez, M. (2011). Borderlands folklore. In C. T. McCormick and K. K. White (Eds.), *Folklore: An encyclopedia of beliefs, customs, tales, music, and art* (2nd ed., pp. 223-227). California, Colorado and Oxford: ABC-CLIO, LLC.
 ओरिङ्ग, इलिअट/ Oring, E. (1986). Preface. *Folk groups and folklore genres : An introduction*. Utah: Utah State University Press.
 जोन्स, अर्नेस्ट/ Jones, E. (1965). Psychoanalysis and folklore. In A. Dundes (Ed.). *The study of folklore* (pp. 88-102). New Jersey: Prentice-Hall Inc.
 टम्स, विलियम/Thoms, W. (1965). Folklore. In A Dundes (Ed.), *The study of folklore* (pp. 4-6). New Jersey: Prentice-Hall Inc., 1965, pp. 4-6.
 डन्डिस, एलन/Dundes, A. (1965). *The study of folklore*. New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
 डन्डिस, एलन/Dundes, A. (2007). *The meaning of folklore* (Simon J. B., Ed.). Utah: Utah State University Press.

- दिवस, तुलसी, बन्धु, चूडामणि तथा नेपाल, भीम/Diwas, T., Bandhu. C. & Nepal, B. (2007). *The intangible cultural heritage of Nepal: Future directions*. Kathmandu: UNESCO Kathmandu Office.
- प्रप, भ्लादिमिर/Propp, V. (1984). *Theory and history of folklore* (Ariadna Y. M., et al., Eds.). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- बर्न, चार्लोट सोफिया/ Burne, C. S. (1914). *The handbook of folklore*. London: Sidgwick & Jackson, Ltd.
- बल्गर, पेगी/Bulger, P. (2011) Cultural Property. In C. T. McCormick and K. K. White (Eds.). *Folklore: An Encyclopedia of beliefs, customs, tales, music, and art* (2nd ed., pp. 329-332). California, Colorado and Oxford: ABC-CLIO, LLC.
- बास्कम, विलियम आर./Bascom, W. R. (1965). Folklore and anthropology. In Dundes, A. (Ed.), *The study of folklore* (pp. 25-33). New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- बेयार्ड, स्याम्युल पी./Bayard, S. P. (1953). The materials of folklore. *The journal of American folklore*, 66(259), 1-17. <https://www.jstor.org/stable/536742>
- ब्रुन्भान्ड, जान ह्यारोल्ड/ Brunvand, J. H. (Ed.). (1986). *American folklore: An encyclopedia*. New York & London: Garland Publishing, Inc.
- युङ्ग, कार्ल गुस्ताभ/Jung, C. G. (1933). *Modern man in search of soul*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
- युङ्ग, कार्ल गुस्ताभ/Jung, C. G. (1958). *Essays on contemporary events* (R. F. C. Hull, Trans.). London and New York: Routledge & Kegan Paul Ltd, 1958.
- युङ्ग, कार्ल गुस्ताभ/Jung, C. G. (1969). *The archetypes and the collective unconscious*, Part 1, Vol 9 (2nd ed., R. F. C. Hull, Trans.). New York: Princeton University Press.
- हर्नबी, ए. एस./Hornby, A. S. (2005). *Oxford advanced learner's dictionary of current English* (7th ed.). Oxford: Oxford University Press.
- हर्स्कोभिट्स, मेल्बिनी जो/Herskovits, M. J. (1972). Folklore. In Leach, M. (Ed.), *Funk and Wagnalls standard dictionary of folklore* (p. 400). New York: Funk and Wagnalls Publishing Company, Inc.
- लिच, मारिया/Leach, M. (Ed.). (1972). *Funk and Wagnalls standard dictionary of folklore*. New York: Funk and Wagnalls Publishing Company, Inc.